Chap-4

चतुर्थोऽध्यायः

(धर्मतत्त्वविमर्शः)

४.१. वेदेषु धर्मतत्त्वम् । १८९-१९४

४.२. वेदोत्तरकाले धर्मस्य स्थितिः । १९५

४.३. स्मृतिग्रन्थेषु धर्मतत्त्वं, तत्स्वरुपञ्च । १९६-२२०

४.४. महापुराणेषु धर्मतत्त्वं, तत्स्वरुपं, विविधभेदाश्च ।२२१-२३२

(चतुर्थोऽध्यायः)

४.१. "वेदेषु धर्मतत्त्वम् "

संस्कृतशब्देषु 'धर्म' शब्दस्य प्रयोगो बहूष्वर्थेषु भवति । शब्दोऽयं नैकपरिवर्तनविपर्ययेषु भ्रमितः । ऋगवेदस्य ऋचासु 'धमर्न्' शब्दो विशेषणत्वेन वा संज्ञारुपत्वेन षड्पञ्चाशत्(५६) वारं प्रयुक्तः । वेदस्य वाण्यां तस्मिन् काले शब्दस्यास्य को वास्तविकार्थः इति वक्तुमशक्यमस्ति । स्पष्टतः शब्दोऽयं 'धृ' धातुना निर्मितः, यस्य तात्पर्यमस्ति धारणं, आलम्बनं, पालनञ्च । ऋग्वेदस्य कासुचित् ऋचासु 'धर्म' शब्दः पुल्लिङ्गेऽपि प्रयुक्तः । यथा–

"पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम् ।[1]"

"इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत धर्माणमग्निं विदथस्य साधनम् ।[2]"

"त्वे धर्माण आसते जुहूभिः सिञ्चतीरिव ।[3]"

अधिकांशस्थानेषु 'धर्म' शब्दस्य प्रयोगो धार्मिकक्रियासंस्कारादिषु जातोऽस्ति । यथा–ऋग्वेदस्य १.२२.१८, ५.२६.६, ७.४३.२४, ९.६४.१ आदि स्थानेषु । ऋग्वेदस्य ऋचेयं उपर्युक्तकथनं प्रमाणयति–**"तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्"**।[4] तद्वदेव **"प्रथमा धर्मा"**(ऋग्वेद,३.१७.१) तथा **"सनता धर्माणि"**(ऋग्वेद,३.३.१) इत्यनयोरर्थः क्रमशः 'प्रथमाः विधयः' तथा 'प्राचीनाः विधयः' अस्ति ।

---

१. ऋग्वेद, (१.१८७.१)
२. ऋग्वेद, (१०.९२.२)
३. ऋग्वेद, (१०.२१.३)
४. ऋग्वेद, (१०.९०.१६)

कुत्रचित् अस्यार्थः प्रकटः नाऽपि भवति ।

यथा–**"आ प्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।**[१]

"धर्मणा मित्रा वरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।[२] तथैव **"द्यावा-पृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ।**[३] एवञ्च **"अचित्तो यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ।**[४] आदिषु 'धर्म' शब्दस्याऽर्थः 'निश्चितनियमः' (व्यवस्था वा सिद्धान्तः) अथवा 'आचरणनियमः' अस्ति । 'धर्म' शब्दस्य उपर्युक्तार्थः वाजसनेयी संहितायामपि प्राप्यते । एकस्मिन् स्थाने **"ध्रुवेण धर्मणा"** प्रयोगोऽपि मिलति ।

ऋग्वेदस्य बहवः मन्त्राः अथर्ववेदेऽपि मिलन्ति ; यत्र 'धर्मन्' शब्दस्य प्रयोगः जातः । **अथर्ववेदे** 'धर्म' शब्दः **"धार्मिकक्रियासंस्कारैरर्जितगुण"** स्वरुपे प्रयुक्तोऽस्ति । यथा–

"ऋतं सत्यं तपो राष्ट्रं श्रमो धर्मश्च कर्म च ।

भूतं भविष्यदुच्छिष्टे वीर्यं लक्ष्मीर्बलं बले ॥[५]

ऐतरेयब्राह्मणग्रन्थे 'धर्म' शब्दः सकलधार्मिककर्तव्यार्थे प्रयुक्तः। **छान्दोग्योपनिषदि** धर्मस्यैकः महत्त्वपूर्णार्थः प्राप्यते, तदनुसारं धर्मस्य तिस्रः शाखाः

---

१. ऋग्वेद, (४.५३.३)

२. ऋग्वेद, (५.६३.७)

३. ऋग्वेद, (६.७०.१)

४. ऋग्वेद, (७,८९,५)

५. अथर्ववेद, (९.९.१७)

सन्ति । यथा–**"त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति** । (१) यज्ञ–अध्ययन–दान–गृहस्थधर्मः (२) तापसधर्मः (३) ब्रह्मचारित्वम् अर्थात् आचार्यस्य गृहे अन्तपर्यन्तं वासः । अत्र 'धर्म' शब्दः आश्रमाणां विलक्षणकर्तव्यानि सूचयति । इत्थं वक्तुं शक्यते यत् "धर्म"स्य स्वरूपं समयान्तरे परिवर्तनचक्रे परिवर्तितम् । किन्त्वन्तेऽयं "धर्म" मनुष्याणां विशेषाधिकाराणां, कर्तव्याणां, बन्धनानां, आर्यजात्याचार विधि–परिचायकस्य, वर्णाश्रमस्य च द्योतको जातः । **तैतिरीयोपनिषदि** छात्राणाङ्कृते यो "धर्म" शब्दः प्रयुक्तः स अस्मिनेवाऽर्थेऽस्ति यथा–**"सत्यं वद" "धर्मं चर"** इत्यादिः। **श्रीमद्भगवद्गीतायामपि "स्वधर्मे निधनं श्रेयः"** इत्यस्मिन् वाक्येऽपि 'धर्म' शब्दस्य अयमेवाऽर्थः ।

वैदिकऋषिभिः जीवितानां साध्यत्वेन चत्वारः पुरुषार्थारुपदिष्टाः, ते यथा धर्माऽर्थकाममोक्षरुपाः । मोक्षः परमपुरुषार्थः प्रतिपादितः, नतु साध्योऽपितु सिद्धः । शिष्टास्त्रयः साध्याः पुरुषार्थाः । तत्त्वदर्शिनः ऋषयः धर्मसहितार्थकामौ भोग्यत्वेनैव निर्दिष्टवन्तौ । अर्थकामौ केवलौ पतनस्य कारणत्वात् न अनुमतौ, कारणम् अर्थकामयोः सेवनेन मनुष्यः शीलचारित्राभ्यां हीनः सन् मनुष्यत्वं परित्यज्य पशुत्वम् उपगच्छति ।

वैदिकसंहितासु सत्यधर्मौ संस्कृत्या आधारस्थम्भत्वेन अनुमतौ । अतः सर्वत्र वैदिकवाङ्मये सत्यधर्मयोः महती प्रशंसा कृता वर्तते । सत्य–

धर्मावुभावप्यन्योऽन्याश्रितौ स्तः। यः सत्यं वक्ति स एव धर्मं पालयितुं शक्नोति । यो धार्मिकः स एव सत्यपालनं करोतीत्यर्थः । वेदेष्वस्योदाहरणानि यथा–

१. "सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चाऽसच्च पस्पृधाते ।'(ऋग्वेद, ७/१०४/१२)

(मन्त्रेऽस्मिन् महर्षिणा सत्याऽसत्यवचनयोः या पतिस्पर्धाऽस्ति, तस्या निर्देशेन समं सत्यवचनम् ऋजु भवतीत्युक्त्वा सत्यभाषणं सोमोऽववतीत्यसत्यवचनं हिनस्तीति चादिशत्)

२. "युवा देवास्त्रय एकादश सत्याः सत्यस्य ददृशे पुरस्तात् ।'(ऋग्वेद, ८/५७/२)

(सूक्तेऽस्मिनिदमुक्तं यत् त्रयस्त्रिंशद्देवाः सत्यस्वरुपाः, यतस्तेऽक्ष्णोः पुरतः सत्यं ददृशिरे । अतस्तदन्तर्गतौ अश्विनावपि सत्यौ स्तः)

३. "सत्यं इद् वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम, नाऽनृतम् ।' (ऋग्वेद, ८/६२/१२)

(वयम् इन्द्रं यत् स्तुमस्तत् सत्यं, नाऽनृतम्)

४. "ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमंगिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनंत ॥' (ऋग्वेद, १०/६७/२)

५. "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छकेयं तन्मे राद्ध्यताम् ।

इद महमनृतात्सत्यमुपैमि । (अत्र 'व्रत' शब्दा वैदिककर्मणः द्योतकः। **धर्म–कर्म** शब्दौ अस्य पर्यायौ स्तः ।)

(ऋतस्य सत्यस्य पालका एव ऋतं तरन्ति, नतु अनृतस्य । अनृतस्य वक्तारोऽन्धाः वा बधिराः भवन्ति । यथा–

"अपानक्षासो बधिरा अहासत, ऋतस्य पन्थानं न तरन्ति दुष्कृतः।"(ऋग्वेद,९/७३/६)

अथर्ववेद इदमुद्घोषयति यत् पृथ्वीमिमां बृहत् सत्यं, ऋतं, उग्रं तपः, यज्ञः, ब्रह्म (वेद) धारयन्तीति । यथा–**"सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथ्वीं धारयन्ति ॥'** (अथर्ववेद, १२/१/१)

शतपथब्राह्मणमतानुसारं सत्यवदनेन दिव्यत्वप्राप्तिर्भवति, तथाऽनृतवदनेन मर्त्यत्वप्राप्तिर्भवति । अपरं च जगति मनुष्याः सत्यमेव विश्वसंति । तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थं चक्षुः सत्यमेव । यथा–**"द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति । सत्यञ्चैवाऽनृतञ्च । सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः । 'इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि' तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥** (शतपथब्राह्मणम्,१/१/३-४) अयमपि मन्त्रः परमर्थवान्, यथा–**" सत्यं वै चक्षुः । तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानौ एयाताम्, अहमदर्शमहमश्रौषमिति । य एवं ब्रूयात् अहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्यात् । तदेवैतत्समर्थयति ।"**

तैतिरीयोपनिषदि गुरुकुलात्समावर्तमानं विद्याव्रतस्नातकं भगवान् वेद अनुशास्ति :–**"सत्यं वद । धर्मं चर ॥"** इति । **"सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।"; "धर्मान्न प्रमदितव्यम् ।"** इति च । (तैतिरीयोपनिषद,प्र.प्र) **"सत्यं परं परं सत्यं सत्येन न सुवर्गाल्लोकच्च्यवन्ते कदाचन सताहिं सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते ॥"** (तै.उ.)

वैदिकवाङ्मये धर्मस्तु संसारस्य प्रतिष्ठारुपको द्योतितः । यथा–**"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति । धर्मेण पापमनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ।"** (तै.उ.)

अनेन इदं स्पष्टं भवति यत् वेदेषु संस्कृतिः सत्य–धर्माश्रिताऽसीत् । किं बहूना, सृष्ट्युत्पत्तिक्रमे ब्रह्म चतुरो वर्णान् सृष्ट्वाऽपि विभूतियुक्तं कर्म कर्तुं न प्राभवत् । अतः श्रेयस्करं धर्मम् असृजत् । धर्मोऽयं क्षत्रियस्याऽपि नियन्ता । तस्मात् धर्मात् परं एतस्मिन् सृष्टौ किञ्चिदपि न विद्यते । लोके 'सत्यमेव धर्म' इति कथ्यते । अत एव सत्यं वदन्तं नरं जना धार्मिकं वदन्ति । तद्वदेव धर्मं वदन्तं दृष्ट्वा सत्यं वदतीति मन्यन्ते । यतो हि सत्य–धर्मौ द्वावपि धर्मरुपौ, तयोर्न भेदः। अन्ततो उपनिषद्वाक्यं **"सत्यमेव जयते"** विलिख्य वेदेषु धर्मस्वरुपमितिविषयं विस्तारभयात् समापयामि ।

४.२. वेदोत्तरकाले धर्मस्यस्थितिः ।

"वेदो धर्ममूलम" इति गौतमधर्मसुत्रानुसारं वेदः धर्मस्य मुलमस्ति । **"धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च ।"** इति तु आपस्तम्बकथनम् । तदवदेव वशिष्ठधर्मसूत्रानुसारं –**"श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः । तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् । शिष्टः पुनरकामात्मा ।** इत्यादयः ।

उपर्युक्तप्रमाणैः स्पष्टमस्ति यत् धर्मस्य मूलोपादानानि वेदाः, स्मृतयः, शिष्टाचारश्च सन्ति । अत्र वेदोत्तरकालस्य तात्पर्यम् उपनिषद्भिस्सह अस्ति । वेदेषु धर्म–विषयकविधयः न प्राप्यन्ते, केवलं प्रासंगिकनिर्देशा एव प्राप्यन्ते । अतः कालान्तरे धर्मविधीनां प्रतिपादनार्थं उपनिषदां धर्मसूत्रांणां स्मृतीनां च रचना जाता । उपनिषत्काले धर्मस्य स्थितिः प्रोन्नतिः प्राप्ता, कारणं धर्मस्य तात्पर्यमवगमनं स्पष्टं विशदं च जातम् । उपनिशदाम् कानिचित् धर्मध्वजोदाहरणानि पश्यामः । यथा–**"ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ।**[1]"

"सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।[2]" इत्यादिभिः धर्मः व्यावहारस्वरुपे आगतः।

---

१. ईशावास्योपनिषत् – १

२. तैत्तिरीयोपनिषत् – १/११/१

४.३. "स्मृतिग्रन्थेषु धर्मतत्त्वं, तत्स्वरुपञ्च ।"

स्मृतयः धर्मसंहिता इत्याख्या प्रोक्ताः । स्मृतिशब्दः 'स्मृ' धातुना क्तिन् प्रत्यये कृते निष्पद्यते । अस्यार्थ अनुभूतविषयजन्यज्ञानमस्ति । स्मृतिशब्दः प्राय अर्थद्वये प्रयुक्तः । एकस्मिनर्थे वेदस्य स्मरणं चिन्तनञ्चास्ति, यथा–**"स्मरन्ति वेदमनया स्मृतिः ।** अपरार्थे वेदवाङ्मयात् पृथक् ग्रन्थाः यथा पाणिनि–श्रौत–गृह्य–धर्मसूत्र–मन्वादिभिरन्यग्रन्थैः सह सम्बन्धः, किन्तु संकिर्नार्थदृष्ट्या स्मृतिधर्मशास्त्रयोरर्थ एकैव । उक्तञ्च मनुस्मृत्यां –**"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।**[१]"

तैतिरीयारण्यके स्मृतिशब्दः प्राप्यते । वशिष्ठस्मृत्यनुसारं स्मृतयः धर्मस्य उपादानत्वेन स्वीकृताः । स्मृतीनाम्(धर्म) अभावे शिष्टजनानाम् आचरणमेव प्रमाणभूतं मन्तव्यम् । यथा–**"श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्।**[२]" इमे स्मृतय एव कस्मिंश्चित्काले धर्मशास्त्रत्वेन स्थिताः स्युः , दक्षस्मृत्यां स्पष्टमुल्लिखितमस्ति यत् दक्षप्रजापतिना ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, तथा च सन्यासाश्रमाणाङ्कृते धर्मशास्त्रं लिखितम् ।

अस्त्वयमेव निष्कर्षः यत् स्मृतीनामपराभिधानम् धर्मशास्त्रमेव । इमे सर्वदा धर्मविषयकं मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । अग्रे मुख्यस्मृतिषु वर्णितधर्मतत्त्वं तत्स्वरुपं च वर्णयिष्ये ।

---

१. मनुस्मृतिः २/१०

२. वशिष्ठस्मृतिः १/३–४

“मनुस्मृतौ धर्मस्वरुपम्”

“मनुष्पिता” इति ऋग्वेदानुसारं स्वायम्भुवमनुः मनुष्याणां पिता अस्ति । सायणेनापि उक्तं यत् **“सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुः ।”** पिता स्वपुत्रान् हितं शिक्षयति तथा यथार्थहितं केवलं वेदैः ज्ञायते । अतः स्वायम्भुवमनुना यत् ब्रह्मणा लक्षश्लोकात्मकः सारभूतो ग्रन्थो पठितः, तं ग्रन्थं संक्षिप्य भृगु-नारदादीन् दशशिष्यान् पाठितवान् ।

मनुना स्पष्टमुल्लिखितं यत् श्रुतिस्मृतिप्रतिपादिताचार एव श्रेष्ठः धर्मः । यथा-

“आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।

तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥[१]”

भारतीयसाहित्ये भगवतः मनोः तथा तस्य धर्मशास्त्रं “मनुस्मृतेः” विशेषं स्थानं अस्ति । धर्मशास्त्रकारेषु मनोरत्यन्तं गौरवं वर्तते । अतः शास्त्रकाराः कथयन्ति-

“मनुस्मृतिविरुद्धा या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ।

वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतिः ॥

मनुः मानवजातेः आदिपिता अस्ति एवं समस्तक्षेत्रेषु मानवजातेः पथप्रदर्शकः अस्ति । मनुना रचितं धर्मशास्त्रं ‘मनुस्मृति’ विश्वस्य **सर्वप्रथमं विधानं** विद्यते ।

---

१. मनु० १/१०८

मनुस्मृति द्वादशाध्यायेषु विभक्ताऽस्ति । तत्र **प्रथमेऽध्याये** संसारस्य उत्पत्तिः वर्णिता । **द्वितीयेऽध्याये** संस्कार-विधि-ब्रह्मचर्य-व्रताचरण-गुर्वभिवादनादीनां विधानं कृतम् । **तृतीयेऽध्याये** गृहस्थाश्रमप्रवेशात् पूर्वं स्नानरुपसंस्कारविधानम्, विवाहभेदाः लक्षणानि च, बलिवैश्वदेवस्तथा श्राद्धविधिः निरुपिताऽस्ति । **चतुर्थेऽध्याये** जीविकानामुपायाः, ऋतादीनां लक्षणानि, गृहस्थाश्रमवासीनां नियमाः प्रोक्ताः । **पञ्चमेऽध्याये** भक्ष्य-अभक्ष्यम्, मरणाशौचशुद्धिः, द्रव्याणां शुद्धिप्रकाराणि तथा स्त्रीधर्माः वर्णिताः सन्ति । **षष्ठेऽध्याये** वानप्रस्थधर्माः, मोक्षस्तथा संन्यासधर्माः निगदिताः । **सप्तमेऽध्याये** सम्पूर्णराजधर्माः प्रतिपादिताः सन्ति । **अष्टमेऽध्याये** ऋणादीनां व्यवहाराः विहिताः । **नवमेऽध्याये** पतिपत्नयोः संयुकतजीवनस्य कर्तव्यानि एवं विरहितजीवनस्य कर्तव्यानि निर्दिष्टानि । धनस्य विभाजनं, द्युतचौरादिभिः रक्षणोपायाः वर्णिताः । वैश्यशूद्राणां कर्तव्यान्यपि सूचितानि सन्ति । **दशमेऽध्याये** वर्णसंकरोत्पत्ति, आपत्काले जीविकासाधनानि च प्रस्तुतानि । **एकादशेऽध्याये** प्रायश्चित्तविधानं वर्तते । **द्वादशेऽध्याये** वर्णानुसारं सांसारिकगतिः, आत्मज्ञानस्यमोक्षदायकता, निषिद्धकर्मणां गुण-दोषपरिक्षणं वर्णितमस्ति । देश-धर्मः, जाति-धर्मस्तथा पाखण्डीनाम् आचरणादीनां निदर्शनमस्ति ।

भगवता मनुना धर्मस्य चत्वारि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । यथा-

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥[१]"

---

१. मनु० २/६

(१) सम्पूर्णवेदाः (२) वेदज्ञानां स्मृतिः तथा शीलः (३) वेदानुकूलमहात्माभिः कृतमाचरणम् (४) स्वमनसः प्रसन्नता ।

"धर्मानुष्ठानाय योग्यदेशः"

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥[१]

(सरस्वती एवं दृषद्वती इत्यनयोः देवनद्योः मध्ये स्थितो देशः 'ब्रह्मावर्तः' उच्यते । अस्मिनैव देशे उत्पन्नब्राह्मणेभ्यः सर्वैः शिक्षा ग्रहणीया ।)

"भोजनविधिः"

"पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति ।

अपूजितं तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥[२]"

भोजनं प्राणप्रदमस्ति अतः तस्य सत्कारो विधेयः । भोजनस्य निन्दा कदापि न करणीया । अन्नं दृष्ट्वा प्रसन्नो भवेत् । अन्नमिदं सर्वदाऽहं प्राप्नुयामिति कल्पनया अन्नस्य अभिनन्दनं कुर्यात् ।

---

१. मनु० २/२०
२. मनु० २/५४–५५

"प्रतिष्ठायाः पञ्चकारणानि"

"वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥[१]"

धनं, पितृव्यः, वयाधिक्यं, श्रुतिस्मृतिविहितकर्माणि तथा च विद्या एतानि पञ्चप्रतिष्ठायाः स्थानानि सन्ति ।

भगवता मनुना स्पष्टं कृतं यत् ब्राह्मणानां श्रेष्ठता विद्यया, क्षत्रियस्य श्रेष्ठता पराक्रमेण, वैश्याणां श्रेष्ठता धनेन तथा च शूद्राणां श्रेष्ठता वयसा ज्ञायते । श्वेतकेशेन कश्चन वृद्धो न भवति । किन्तु युवान् अपि यदि विद्वान् स्यात् तर्हि स वृद्धः ज्ञेयः । काष्ठस्य गजः, चर्मणः मृगः तथा च मूर्खब्राह्मणः केवलं नामधारणं कुर्वन्ति । यथा स्त्रिषु नपुंसकः निष्फलो भवति । तथैव वेदस्य अज्ञाता ब्राह्मणः निष्फलोऽस्ति ।[२]

"शिष्यकर्तव्यम्"

"गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥[३]"

यत्र गुरूणां निन्दा भवति तत्र शिष्यैः न स्थातव्यम् । तथा कर्णौ पिधातव्यौ । यदि शिष्यः गुरुदोषान् वर्णयति तर्हि गर्दभः भवति । यदि कथयति तर्हि श्वान् भवति । यदि गुरोर्धनस्य उपभोगं करोति तर्हि कृमि भवति तथा च गुरोरुन्नतिं न सहते तर्हि कीटः भवति ।

---

१. मनु० २/१३६
२. मनु० २/१५८
३. मनु० २/२००

“याज्ञवल्क्यस्मृतौ धर्मस्वरुपम्”

महान् ज्ञानी,योगी,अध्यात्मज्ञ:,धर्मज्ञः एवञ्च श्रीरामकथायाः प्रखरवक्ता महर्षियाज्ञवल्क्यः सर्वलोकविश्रुतः । पुराणेष्वयं ब्रह्मण अवताररुपेण स्वीकृतः । श्रीमद्भागवतानुसारं अयं देवरातस्य आत्मजः । याज्ञवल्क्यः महर्षिवैशम्पायनस्य शिष्यः । केनचित् कारणेन वैशम्पायने रुष्टे सति दण्ड्यो याज्ञवल्क्यः ज्ञानमयाः सर्वाः यजुर्वेदशाखाः उद्वमितवान् । याः वैशम्पायनस्य अन्याः शिष्याः पक्षिरुपेण ग्रहीतवन्तः । यजुर्वेदस्य सैव शाखा **‘तैतिरीयशाखे’**ति उच्यते ।

पुनः वेदविद्याज्ञानं प्राप्तुं दृढनिश्चयः याज्ञवल्क्यः सूर्यमुपासयन् तस्मादयाचत् यत् ‘हे देव! मह्यं तादृशयजुर्वेदज्ञानं देहि यत् अद्यावधि न केनाऽपि प्राप्तं स्यात् ।’ उक्तञ्च श्रीमद्भागवते –

‘अहमयातयामयजुःकाम उपसरामीति।’[१]

तदा प्रसीदसूर्यः अश्वरुपेण तस्मै मन्त्रोपदेशं ददौ ।

“एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरुपधरो हरिः ।

यजुंष्ययातयामानि मुनयेऽदात् प्रसादतः ।[२]**”**

अश्वरुपसूर्यात् प्राप्तिकारणेन शुक्लयजुर्वेदस्येमाः शाखाः ‘वाजसनेयी’ वा ‘माध्यन्दिनी’ नाम्ना प्रसिद्धा । याज्ञवल्क्यः विदेहस्वामीजनकस्य गुरुः आसीत् ।

---

१. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्–१२/६/७२

२. श्रीमद्भागवतमहापुराणम्–१२/६/७३

मनुस्मृतिः सर्वासु प्राचिना वर्तते, किन्तु याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि न न्यूना । महर्षियाज्ञवल्क्यस्य जीवनं त्याग–तपस्या–सदाचारयुक्तमासीत् । तेन सदैव धर्ममर्यादा पालिता संरक्षिता च ।

"धर्मस्वरुपम्"

स्मृतिरियं मुख्यतया आचार–व्यवहार–प्रायश्चित्तेषु विभज्यते । प्रायः सहस्रत्रयं श्लोकान्विता स्मृतिरियम् । प्रत्येकाध्यायेषु पृथक्–पृथक् प्रकरणानि सन्ति ।

आचाराध्याये त्रयोदशप्रकरणानि, व्यवहाराध्याये पञ्चविंशति प्रकरणानि, प्रायश्चिताध्याये षड्प्रकरणानि च सन्ति ।

• आचाराध्याये धर्मस्वरुपम् –

महर्षियाज्ञवल्क्यः आरम्भे एव लिलेख यत् आत्मदर्शनं, सर्वत्रात्म्बुद्धिः वा भगवद् बुद्धिरेव परमो धर्मः एवं धर्मसाधनरुपेण योगज्ञानं प्रधानम् । यथा–

'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ।[१]'

सर्वाश्रमं वर्णञ्चोद्दिश्याब्रवीत्–

"अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दानं दमो दयाक्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥[२]"

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/८

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/१२२

अर्थात् मनसा-वाचा-कर्मणा च सर्वपरकारेण हिंसाराहित्यं, यथार्थभाषणम्, अचौर्यम्, पावित्र्यम्, इन्द्रियनिग्रहः, दानम्, दमः, सर्वभूतेषु दया, सर्वथाक्रोधत्यागश्च सर्वेभ्यो धर्मसाधनम् अस्ति । महर्षियाज्ञवल्क्येनोपदिष्टं यत् सदा धर्माचरणं करणीयं, अधर्ममार्गं परिहर्तव्यं, लोकविरुद्धं च न व्यवहर्तव्यमिति ।

"कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ॥[१]"

स्मृत्यामस्यां **दानप्रकरणे** महर्षिः **गो-दानस्य** महती महिमा तथा तत्फलं वर्णयामास । तेन दीन-दुर्बल-अनाथानां सहायता, रुग्णानां परिचर्या तथा तेभ्य औषधदानमपि गोप्रदानवत् परिगणितम् । महर्षिणा दानप्रकरणस्यान्ते ब्रह्मज्ञानदानं सर्वधर्ममयं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मलोकप्रदायकं स्वीकृतम् । यथा-

"सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।

तद्ददत् समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥[२]"

श्रद्धा-भक्ति-विधिपूर्वकञ्च कृतेन श्राद्धकार्येण मनुष्यो दीर्घायुत्वं, संततिः,धनं, विद्या,सुखं,राज्यं,स्वर्गं,मोक्षञ्च प्राप्नोति । श्रद्धायुक्तं कृतं पितृकार्यं ऐहलौकिकं,पारलौकिकं च सुखं प्रयच्छति । उक्तञ्च-

"आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥[३]

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/१५६

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/२१२

३. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/२७०

राजधर्मप्रकरणे राजासम्बन्धिकर्तव्यानि प्रोक्तानि तथा राज्यसंचालनाय दण्डविधानं सूचितम् । ब्राह्मणानां सम्मानं तथा च प्रजारक्षणं राज्ञः मुख्यकर्तव्यं प्रकीर्तितम् ।

"नातः परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणार्जितम् ।

विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा ॥[1]"

एवञ्च–

"ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्मः क्रोधनोऽरिषु ।

स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥[2]

राज्ञा अतिसावधानतया स्वं प्रजासेवकं मत्वा धर्ममर्यादापूर्वकं राज्यसञ्चालनं विधातव्यम् ।

• व्यवहाराध्याये धर्मस्वरुपम्

याज्ञवल्क्यस्मृतेः द्वितीयोऽध्यायः व्यवहाराध्यायोऽस्ति । व्यवहाराध्याये हिन्दुधर्मशास्त्राणां नियमाः विस्तरेण वर्णिताः । यथा न्यायालादीनां व्यवस्था, दण्डविधानं, राज्ये शान्तिस्थापनं, साक्षीणां प्रकाराः, ऋण–आदान–प्रदानस्य प्रक्रिया, क्रय–विक्रयनियमाः एवं चौर्यादीनां कर्मणां दण्डविधिश्च वर्णिताः ।

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/३२३

२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/आचा०/३३८

• प्रायश्चित्ताध्याये धर्मस्वरुपम्

अध्यायेऽस्मिन् मुख्यतया **शौचाचारः, आपद्धर्मः, वानप्रस्थधर्मः, यतिधर्मः, कर्मविपाकः** एवं **प्रायश्चित**प्रकरणञ्चोल्लिखितमस्ति ।

अत्र महर्षिणा मानवदेहस्य नश्वरतां प्रदर्श्य भणति यत् देहोऽयं जलतरङ्गवत् क्षणभङ्गुरः । नास्य विश्वासो कर्तव्यः । अतः संसारस्य केष्वपि पदार्थेषु वस्तुषु वा प्राणिषु स्थिरतायाः वा स्थायित्वस्य भावः मूर्खतेति । इदं पञ्चभौतिकं शरीरं निश्चितं पञ्चतत्त्वेषु विलीयते एव । मृत्युस्तु अबाधसत्यमेव । अतः तस्य शोकः नैव कर्तव्यः, अपितु मृतस्य उद्धारार्थं यथाशक्यं तर्पणं, पिण्डदानम् एवं श्राद्धादिधर्मक्रियानामाचरणं सम्पादनीयम् ।

"अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ।[१]"

महर्षियाज्ञवल्क्येन स्वस्मृतौ स्थाने स्थाने यज्ञदान-स्वाध्याय-सदाचार-अहिंसादीनां सर्वधर्माणां च प्रशंशा कृता । तदनुकूलमाचरणमनुमोदितम् । प्रारम्भे एव महर्षिणा योगसाधनया परमात्मसाक्षात्कारः प्रधानो धर्मः प्रकिर्तितः । यथा-

"ध्यानयोगेन सम्पश्येत् सूक्ष्म आत्मात्मनि स्थितः ।[२]

योगसाधनया परमतत्त्वं संप्राप्य जीवेन क्रमशः जीवन्मुक्तिः, विदेहमुक्तिः, कैवल्यञ्च प्राप्यते । इत्यलमतिविस्तरेण ।

---

१. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/प्राय०/ ११
२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः/प्राय०/६४

“पराशरस्मृतौ धर्मस्वरुपम्”

पराशरस्मृतेः रचयिता महर्षिपराशरोऽस्ति । महर्षिपराशरः तपोनिष्ठवशिष्ठस्य पौत्रः, महात्माशक्तेः पुत्रः, वेदव्यासस्य पिता एवं महाज्ञानीशुकदेवस्य पितामहश्चासीत् । इत्थं महर्षेः अग्रिमाः पूर्वजाः ज्ञानसम्पन्नाः आसन् । 'पराशर' इत्यस्य शब्दस्यार्थो भवति यत् **'पराश्रृणोति पापानीति पराशरः'** । महर्षिपराशरेण विरचितं 'विष्णुपुराणम्' अपि धर्मशास्त्रमेव । महर्षिपराशरः धर्माचरणमेव परमकलयाणकरं मन्यते स्म । यथा–

“धर्म एव कृतः श्रेयानिहलोके परत्र च ।

तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥[१]

इत्थं धर्माचरणमेव परमकर्तव्यमनुमतम् । धर्ममार्गेण उपार्जितं द्रव्यं हितकरम् एवम् अधर्मोपार्जितं द्रव्यं धिक्कारयुक्तमुपलक्षितम् । अस्मिन् संसारे धनेच्छायै शाश्वतधर्मस्य त्यागो नैव कर्तव्यः । यथा–

“ येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।

धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद् धनकाङ्क्षया ॥[२]

• धर्मस्वरुपम्

महर्षिपराशरविरचितपराशरस्मृतिः सर्वस्मृतिसु विशिष्टं स्थानं विदधाति । वर्तमानकाले प्राप्तपराशरस्मृत्यां द्वाद्वाशाध्यायाः प्राप्यन्ते ।

महर्षिपराशरः युगद्रष्टा महात्माऽसीत् । स्मृत्यामस्यां चतुर्णां युगानां धर्मव्यवस्था विशेषरुपेण वर्णिता । तत्र सविशेषं कलिधर्माणां वर्णनमस्ति । शक्तेः

---

१. महा०शान्ति०२९०/६

२. महा०शान्ति०२९०/६

वृद्धिर्वा हानिः युगानुसारं भवति । अतः चतुर्षु युगेषु मनुष्याणां धर्माचरणविधयः विविधाः आसन् । यथा– सत्ययुगे जनाः विशेषशक्तियुताः आसन्, अतस्तस्मिन् काले तपः एव धर्मः आसीत् । त्रेतायुगे ज्ञानधर्मयोः प्रामुख्यं, द्वापरयुगे यज्ञ–यागादीनामनुष्ठानं धर्मः एवं कलियुगे दानमेव धर्मः मतः । यथा–

"तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमित्युचुर्दानमेकं कलौ युगे ॥[१]"

सर्वेषु युगेषु विविधाः धर्मचिन्तकाः विख्याताः सञ्जाताः । तेषु कलियुगे – महर्षिपराशरः धर्मविषये प्रख्यातः आसीत् । यथा–

" कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥[२]"

• चतुर्षु युगेषु दानधर्मस्य वैविध्यम्–

कृतयुगे जनाः ब्राह्मणानां समीपं गत्वा श्रद्धापूर्वकं दानं ददति स्म । त्रेतायुगे ब्राह्मणान् स्वगृहे निमन्त्र्य दानं ददति स्म । द्वापरयुगे ब्राह्मणाः याचनां कृत्वा दानं प्राप्नुवन्ति स्म, एवं कलियुगे परिचर्यानन्तरमेव दानं प्राप्नुवन्ति । एतेषु दानेषु प्रथमं दानम् उत्तमं, द्वितीयं मध्यमं, तृतीयम् अधमम् एवं चतुर्थं सर्वथा निष्फलमेवेति ।

"अधिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥[३]

---

१. पराशरस्मृतिः १/१३

२. पराशरस्मृतिः १/२८

३. पराशरस्मृतिः १/२८

महर्षिपराशरस्य स्पष्टमभिमतं यत् आचार-विचाराणां पालनमेव प्रधनो धर्मः। व्यवहारे धर्मपालनमावश्यकं, केवलं वाचिकं धर्मकथनं निष्फलमिति । यथा-

"चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥[१]"

सर्वासु अवस्थासु सर्वेषु कालेषु च दानधर्म एव सर्वे विशिष्टः मेनिरे । अन्ततोगत्वा इदमेव वक्तुं शक्यते यत् महर्षिपराशरेण दानधर्मो विशिष्टः अभिमतः ।

---

१. पराशरस्मृतिः १/३७

"दक्षस्मृतौ धर्मस्वरुपम्"

प्राचिनस्मृतिसु दक्षस्मृतिः अतिमहत्त्वशीला । अस्याः रचयिता प्रजापतिदक्षोऽस्ति । दक्षः ब्रह्मणः मानसपुत्रोऽस्ति । परब्रह्मणः शक्त्या पितामहब्रह्मणा स्वदेहस्य विविधाङ्गेषु सृष्टिविस्तारार्थं दशमानसपुत्राः सृष्टाः । तत्र दक्षः ब्रह्माङ्गुष्ठाज्जातः । यथा- **"दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः ।**[१]" कार्यसम्पादने अतिकुशलत्वात् सः **"दक्ष"** इत्यभिधानेन ख्यातः । प्रजापतिदक्षः भगवान्विष्णोरनन्यो भक्तः कृपापात्रश्चासीत् ।

महात्मा दक्षः स्वसन्ततिषु सम्यग्धर्माचरणं, युक्ताचारविचाराः, नित्यनैमितिककर्मानुष्ठानं च स्युः, तदर्थम् धर्मावबोधकः स्मृतिरुपैको धर्मग्रन्थं रचयामास । सो ग्रन्थः **'दक्षस्मृतिः'** इत्युच्यते । स्मृतिरियमतिसंक्षिप्ता किन्त्वत्यन्तोपादेया । अस्यां स्मृत्यां धर्मो विशिष्टरुपेण वर्णितः ।

स्मृतिविषये प्रजापतिः कथयति – श्राद्धावसरे कश्चिद्विप्रः स्मृतिमिमां श्रावयति, तर्हि तच्छ्राद्धं पितृणाम् अक्षयतृप्तिप्रदायकं भवति ।

"धर्मस्वरुपम्"

सप्ताध्यायेषु उपनिबद्धेयं स्मृतिः प्रामुख्येन गृहस्थधर्मं प्रतिपादयति । प्रजापतिः उपदिशति–गृहस्थाश्रमः अन्यत्रयाणाम् आश्रमाणां जनयिताऽस्ति । अतः आश्रमोऽयं अन्याऽश्रमाणामाधारः आश्रयश्च । तदर्थमेव गृहस्थो जनः **"ज्येष्ठाश्रमी"** कथ्यते । गृहस्थाश्रम यज्ञ–दान–अतिथिसेवादिभिः सर्वजीवानां यापनं भवति ।

---

१. भाग०३/१२/२३

"गृहस्थधर्मः"

प्रजापतिः स्वस्मृत्यां 'नव-नवक' प्रकरणे गृहस्थैः आचरणीयानि नवकर्तव्यानि उल्लिखितवान् ।

"नव-नवके मङ्गलकारकाः नवोपदेशाः" –

गृहस्थेभ्यः अतिथिसेवा प्रधानो धर्मः । अतः सर्वप्रथमं प्रजापतिः अतिथिसेवा प्रधानेति मत्वा तद्विषये नवोपदेशानुपदिशति । तद्यथा-

(१) मनसः सौम्यत्वम् (२) दृष्टेः पावित्र्यम् (३) मुखे वाणीसौम्यत्वम्

(४) हृदयसौम्यत्वम् (५) आगतानामतिथीनाम् उत्थाय यथायोग्यं स्वागतम्

(६) क्षेम-कौशलम् अभिपृच्छेयुः (७) स्नेहयुक्तवार्तालापं कर्तव्यम्

(८) उपगम्य अतिथिसेवा (९) अतिथिगमनकाले योग्यानुव्रज्या च ।

यथा लिखितम्-

" मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ॥

अभ्युत्थनमिहागच्छ पृच्छालापप्रियान्वितः ।

उपासनमनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्नतः ॥[१]

---

१. (दक्षस्मृतिः-३/४-५)

"नवेतराणि कर्तव्यानि"-

(१) अभ्यागतेभ्यः स्थानम् (२) जलप्रदानम् (३) आसनम्

(४) पादशुद्धिकरणम् (५) अभ्यङ्गदानम् (६) आश्रयदानम्

(७) शय्या (८) यथायोग्यं सुभोज्यभोजनम् (९) जलमृतिका च ।

यथा-

"ईषद्दानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ॥

किञ्चिचान्नं यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ।

मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सदा गृहे ॥[१]

गृहस्थैः प्रतिदिनं प्रातःस्नानं करणीयं, यतो हि नवद्वारयुतमिदं शरीरमतीव मलिनम् । नवद्वारैः नित्यं मालिन्यं जायते, अतः स्नानेनैव पुनः शुद्धिः भवितुमर्हति। स्नानरहितेन अपावित्र्यशरीरेण जप-होम-अनुष्ठानानि नैव कर्तव्यानीति ।

त्रिकालसन्ध्यावन्दनं गायत्री-जपश्च आवश्यकं कर्म । प्रतिदिनसन्ध्यासेवी पवित्रो भवति । असान्ध्यः धर्माधिकारी न गण्यते । असान्ध्यानां सर्वाणि कर्माणि निष्फलानि भवन्ति । त्रैकालिकसन्ध्यावन्दनस्य धर्माचरणस्य मुख्यमुपादानमस्ति ।

---

१. दक्षस्मृतिः ३/६-७

यथा–

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥[१]"

- **पोष्यवर्गस्य भरण–पोषणं गृहस्थानां प्रधानो धर्मः–**

प्रजापतिना आश्रितधर्मो विशेषेण वर्णितः । गृहस्थानां कृते आश्रितजनानां (स्वकुटुम्बीनां, सेवकानाञ्च) भरण–पोषणमर्थात् तेषां जीवननिर्वाहप्रबन्धनं प्रमुखधर्मः । तेन ऐहलौकिकं पारलौकिकं च सुखं प्राप्यते । पोष्यवर्गस्य उपेक्षा कादापि नैव कर्तव्या । तेषां पीडनं सदा अधर्मः । यथा–

"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तम् भरेत् ॥[२]"

किञ्च दक्षप्रजापतिना गार्हस्थ्यधर्मो सविशेषः प्रतिपादितः । स्मृत्यामस्यां अतिथिसेवा, दानं , नित्यनैमितिककर्म, पोष्यवर्गस्य निर्वाहप्रबन्धनादिविषयाः उट्टङ्किताः । अन्ते गृहस्थैः कर्तव्यानि कर्माण्यैव प्रधानो धर्मः ।

---

१. दक्षस्मृतिः २/१३–२०
२ दक्षस्मृतिः २/३०–३१

"शातातपस्मृतिसु धर्मस्वरुपम्"

प्राचीनधर्मशास्त्रकारेषु महर्षिशातातपस्य अद्वितीयं स्थानं विद्यते । महर्षियाज्ञवल्क्यस्य मतानुसारं धर्मशास्त्रकारेषु महर्षिशातातपो विशिष्टः । तस्य स्मृत्या ज्ञायते यत् सः महर्षिशरभङ्गस्य गुरुः आसीत् । यथा–

" इति शातातपोप्रोक्तो विपाकः कर्मणामयम् ।

शिष्याय शरभङ्गाय विनयात् परिपृच्छयते ॥[१]

महर्षिशातातपेन यो सदुपदेशो प्रदत्तः तदेव **'शातातपीयधर्मसंहिता'**, **'शातातपियस्मृतिः**, **'शातातपीयधर्मशास्त्रम्'** वा **'शातातपीयकर्मविपाकः'** कथ्यते । प्रायः सर्वे ऋषयः मुनयः महात्मानश्च तपस्विनः आसन्, किन्तु महर्षिशातातपस्य अभिधानमेव तस्य अनन्ततपसः द्योतकः ।

महर्षिशातातपः तपः कुर्वन्नेव क्षीणो जातः एवं तेन सर्वविधतपांसि आचरितानि अतः स **"शातातपः"** इति नाम्ना प्रसिद्धो जातः ।

• शातातपप्रणितस्मृतयः–

महर्षिशातातपः तिस्रः स्मृतयः रचयामास । यथा–**(१) लघुशातातपस्मृतिः (२) वृद्धशातातपस्मृतिः (३) शातातपस्मृतिः** वा **शातातपीयकर्मविपाकः** इति ।

---

१. शातातपस्मृतिः ६/४७

“लघुशातातपस्मृतौ धर्मस्वरुपम्”

नामानुसारेण स्मृतिरियं संक्षिप्ता, अस्यां १०७ श्लोकानि सन्ति । मुख्यतया अस्यां स्मृतौ प्रायश्चितं, शुद्धिः, अभक्ष्यभक्षणं, श्राद्धः, दानादिविषयाणां वर्णनमस्ति।

श्राद्धप्रकरणे महर्षिशातातपः कथयति यत् –

“ त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।

त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति सत्यमक्रोधमार्जवम् ॥[१]”

अर्थात् श्राद्धे दौहित्रः , कुतपवेला एवं तिलाः एतानि त्रीणि पवित्राणि, तथैव श्राद्धकर्तृभ्यः सत्यं, अक्रोधः, सरलता(छलछद्मयोः राहित्यम्) इत्यादीनां पालनं कर्तव्यम् ।

---

१. श्लोक १०७

“बृहस्पतिस्मृतौ धर्मस्वरुपम्”

आचार्यः बृहस्पतिः देवानाम् अपि गुरुः अस्ति, अतः तेषां महिमायाः का कथा? स अतीव सत्वसम्पन्नो धर्मनीतेः संज्ञाता, वाणीबुद्धिज्ञानामधिष्ठाता एवं महान् परोपकारी आसीत् । भीष्मपितामहस्य कथनम् अस्ति यत् – “बृहस्पति-सदृशो वक्तृत्वशक्तिसम्पन्नः नास्त्यन्यत्र कोऽपि ।”

“वक्ता बृहस्पतिसमो न ह्यन्यो विद्यते क्वचित् ॥”[१]

पुराणेषु उल्लिखितं यत् सः महान्तपस्वीमहर्षे अङ्गिरसः पुत्रोऽस्ति। सो देवगुरुः एवं वाचस्पतिरपि कथ्यते । नक्षत्रमण्डले प्रतिष्ठितो भूत्वा सः ग्रहरुपेण जगतः कल्याणचिन्तने निमग्नोऽस्ति । सप्तवासरेषु अपि बृहस्पतेः परिगणना भवति । शास्त्रीय मान्यतानुसारं बृहस्पतिः कल्याणकर्ता एवं मङ्गलकर्ता विद्यते । पुराणेषु एवं महाभारतादिषु आचार्यबृहस्पतेरनेकानि दिव्यानि चरित्राणि एवं उपदेशप्रदानि आख्यानानि उट्टङ्कितानि सन्ति । न केवलं देवताभिरपित्वसुर- किन्नर–नाग–गन्धर्व- देवयोनि- मनुष्यवर्गादिभिश्च बृहस्पत्युपासनया अनेकविधानि उत्तमफलानि लब्धानि । बृहस्पतिप्रदत्तधर्मोपदेशाः कल्याणकरास्तथाऽभ्युदयदायकाःसन्ति । बृहस्पतिः स्वभावेन शान्तः । अनेन विषमपरिस्थितिसु कथं शान्त–समभावयुक्त–सधैर्यञ्च वर्तनीयम्, वाक्येषु माधुर्यं च कथं स्थापनीयमितिं देवराजाय् उपदिष्टमासीत् ।

---

१. महा. अनु. १११/५

यथा –

"यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते ।

स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥"[१]

धर्मराज्ञे युधिष्ठिरायापि धर्म–तत्त्व–रहस्यमुपदिष्टम् –

यथा –

"सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।

देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ॥"[२]

एवञ्च –

"न तत् परस्य संदध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।

एष संक्षेपतो धर्मः कामादन्यः प्रवर्तते ॥[३]

अनयोः श्लोकयोः स्पष्टार्थोऽस्ति यत् सर्वभूतेषु आत्मवद्समभावः स्थापनीयस्तथा यदात्मनः प्रतिकूलं स्यात् तत्परेभ्योऽपि न वर्तयेत् – इत्येव धर्मः । 'महाभारतम्' तु आचार्यबृहस्पतेः सदाचारमयोपदेशैर्विभाति । एकदा

---

१. महा. शान्ति ८४/६

२. महा. अनु. ११३/७

३. महा. अनु. ११३/८

धर्मराजयुधिष्ठिरस्य धर्मविषयिकजिज्ञासाया उत्तररुपेण यत्किञ्चित् बृहस्पतिना उक्तम् – तदत्र उल्लेख्यम् ।

एकदा युधिष्ठिरेण बृहस्पतिः पृष्टम् – भगवन् । भवान् सम्पूर्णधर्मतत्वस्य ज्ञाता एवं सर्वेषां शास्त्राणां विद्वान् अस्ति, तर्हि कथयत – यत् पिता–माता–गुरु–मित्र–सजातीयसम्बध्यादिषु मानवानां सुसहायकः कोऽस्ति? यदा सर्वे स्वजनानां मृतदेहं काष्ठवत् त्यक्त्वा प्रतिगृहं गच्छन्ति , तदा जीवः परलोकं केन सह याति ?

तदा बृहस्पतिः कथितवान् – प्राणी एक एव जायते म्रियते च । स्वयमेव दुःखं पारं गत्वा स्वयमेव सद्गतिः वा दुर्गतिः प्राप्तव्या भवति । पिता– माता–भ्राता–गुरु– पुत्र– सम्बन्ध्यादिषु च नैकोऽपि सहायकः सिद्धयति । जनाः मृतदेहं मृत्तिकापिण्डवत् काष्ठवच्च त्यक्त्वा किञ्चित्क्षणं रुदन्ति एवं पश्चात् पुनः स्वकर्मबन्धने बध्नन्ति । स्वजनास्तु मृतदेहं त्यक्त्वा गच्छन्ति, किन्तु धर्म एव जीवात्मनम् अनुसरति । अतः धर्म एव जीवस्य सहायकोऽस्ति । अतो धर्माचरणं हि परमावश्यकम् । धर्मयुक्तः दिवङ्गच्छति तदवदधर्ममार्गी नर्कं टीकते । इत्थमनेकोपदेशैः संवलिता स्मृतिरियं 'बृहस्पतिस्मृतिः' नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति । एषा स्मृतिः संक्षिप्ता वर्तते । स्मृत्यामस्यामेकाशीति श्लोकाः सन्ति । स्मृतिरियं प्रधानतया गोदानस्य भूदानस्य च महिमानं वर्णयति । स्मृतिरियं इन्द्र – बृहस्पति संवादरुपेण प्राप्ताऽस्ति। यथा –

"एवमिन्द्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः ।

वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पतिरुवाच ह ॥[1]

इत्थं पृष्टप्रश्नानां समाधानमेव अस्याः स्मृतेः प्रतिपाद्य:वा प्रमुखः विषयः । संक्षेपेण केचन अंशाः प्रस्तुत्यतेऽत्र।

भूदानं महादानम् ।

आचार्यबृहस्पतिः देवेशाय कथितवान् _ "राजन् । येन भूदानं कृतं तेन सुवर्ण- रजत- वस्त्र- मणिरत्नादीनाञ्च दानं दत्तमित्येव ज्ञेयम् । कारणम् एतानि सर्वाणि द्रव्याणि पृथिव्या जायन्ते । यथा _

"सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नञ्च वासव ।

सर्वमेव भवेद्दत्तं वसुधां यः प्रयच्छति ॥"[2]

एवं यः कालकृष्टां, शस्ययुक्तां, सबीजां भूमिं ददाति, सः यावत् चन्द्रदिवाकरौ प्रकाशेते तावद् दिविं प्रतिष्ठते । उक्तञ्च _

"कालकृष्टां महीं दत्त्वा सबीजां शस्यशालिनीम् ।

यावत् सूर्यकरा लोकास्तावत् स्वर्गे महीयते ॥"[3]

---

१. बृहस्पतिस्मृतिः – ३

२. बृहस्पतिस्मृतिः–५

३. बृहस्पतिस्मृतिः–६

यः स्वाजीविकां वशीभूतः जनः यत्किञ्चिद्दुराचारं करोति, तर्हि तत्सर्वं गोचर्मपरिमाणायाः भूमेः दानं दत्त्वैव नश्यति एवं सो जनः पापान्मुच्यते ।

"अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥[१]

(त्रीणि अतिदानानि)

सर्वेषु दानेषु महत्दानम् 'अतिदानम्' इति परिकीर्तितम् । गोदान–भूदान–विद्यादानान्येतानि त्रीणि दानानि सर्वेभ्यो दानेभ्यो विशिष्टानि सन्ति । अत 'अतिदानम् ' इत्यपि चोच्यते । अतिदाता (अतिदानकर्ता) सर्वेभ्यो पापेभ्यो उद्धरति। इमानि दानानि दातारं तारयन्ति ।

"त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।

तारयन्ति हि दातारं सर्वात् पापादसंशयम् ॥"[२]

(भूमिहरणात्पातकम्)

भूमिदानेन पुण्यप्राप्तिः भवति, तद्विपरीतं भूमिहरणेन महत्पापं भवति ।

"भूमिदो भूमिहर्ता च नापरं पुण्यपापयोः ।"[३]

एवञ्च भूमिहर्ता यदि कोट्ययुतगवां दानं करोति तदाऽपि शुध्दिं न प्राप्यते ।

---

१. बृहस्पतिस्मृतिः–७

२. बृहस्पतिस्मृतिः १८/१९

३. बृहस्पतिस्मृतिः –३०

"गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुध्यति ।[1]

(पूर्तधर्मस्य महिमा) –

लोकोपकारकप्रवृत्तयः **'पूर्तधर्मः'** इति कथ्यते । निः स्वार्थ भावेन वापी–सरोवर– जलाशय– धर्मशाला– विद्यालय–अनाथालय– चिकित्सालय–मन्दिराणाञ्च स्थापनेन, वा पुनः स्थापनेन जीर्णोद्धारणेन च यद्धर्मो भवति सः पूतधर्मोऽस्ति । एवञ्च वृक्षारोपणमार्गबन्धनादीनि लोकोपकाराकाणि कर्माणि जनहितार्थाय सन्ति। अतः तानि पूर्तधर्मे समाविष्टानि भवन्ति । आचार्येण तादृशानां कर्मणाममि माहात्म्यं प्रदर्शितमस्ति । यो जनः नूतनजलाशयनिर्माणं वा पुरातनस्य जीर्णोद्धारं कारयति, सः आत्मना सह स्वकुलस्यापि उध्दारं करोति । स्वर्गलोकं च गच्छति । जीर्णानां स्थानानां जीर्णोध्दारं करोति सः विशिष्टस्य पुण्यस्य अधिकारी भवति । आचार्यः इन्द्राय उपदिशति यत् – हे देवेश ! येन निर्मितवापीतडागादिषु नीदाधकालेऽपि जलं न शुष्यति, सो जनः कदापि कठोराणि विषमानि दुःखानि न प्राप्नोति । यथा –"**यस्तडागं नवं कुर्यात् पुराणं वापि खानयेत् ।**

स सर्वं कुलमुद्धृत्य स्वर्गे लोके महीयते ॥
वापीकूपतडागानि उद्यानोपवनानि च ।
पुनः संस्कारकर्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठति वासव ।
स दुर्गं विषमं कृत्स्नं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥(बृह०६२–६४)

१. बृहस्पतिस्मृतिः –३९

४.४."महापुराणेषु धर्मतत्त्वं, तत्स्वरुपं, विविधभेदाश्च ।"

भारतीयसंस्कृतेः स्वरुपज्ञानाय पुराणस्य अध्ययनं महतावश्यकं वर्तते । पुराणन्तु भारतीयसंस्कृतेः मेरुदण्डोऽस्ति, यस्योपरि आधुनिकभारतीयसमाजः स्वनियमनं प्रतिष्ठापयति ।

पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिः –

'पुराण' शब्दस्य व्युत्पत्तिः महर्षिपाणिनिना, यास्केन तथा स्वयं पुराणैः प्रदत्ताऽस्ति । "पुरा भवम्"(प्राचीनकाले जायमानम्) एतस्मिन् अर्थे "सायं चिरं प्राह्णे–प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटयुलौ तुट् च"(पाणिनिसूत्र ४/३/२३) इत्यनेन सूत्रेण 'पुरा' शब्दात् 'ट्यु' प्रत्यये कृते तुटागमे च सति 'पुरातन' शब्दः निष्पद्यते, किन्तु स्वयं **पाणिनिना** स्वस्य सूत्रद्वये पुराणशब्दस्य प्रयोगः कृतोऽस्ति , यत्र तुडागमस्य अभावः निपातनात् सिद्धयति । यथा– "पुर्वकालैक–सर्व–जरत्–पुराण नवकेवला समानाधिकरणेन"(पाणिनिसुत्र २/१/४९) तथा "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु"(पाणिनिसूत्र ४/३/१०५) ।

पुराणशब्दः **ऋग्वेदे** द्वादशाधिकस्थानेषु प्राप्यते, यत्र शब्दोऽयं प्राचीनार्थे वा पूर्वकालार्थे प्रयुक्तः । **यास्कमतानुसारं "पुरा नवं भवति"** अर्थात् यत् प्राचीने सति नूतनं स्यात् तत् पुराणम् । **वायुपुराणानुसारं** "पुरा अनति" अर्थात् प्राचीने काले यत् जीवितमासीत् तत् पुराणम् । **पद्मपुराणानुसारं** निरुक्तिरियं किञ्चित् भिन्नाऽस्ति–"पुरा परम्परां वष्टि कामयते" अर्थात् यत् प्राचीनतायाः परम्परायाः कामनां करोति तत् पुराणम् ।

ब्रह्माण्डपुराणस्य एतस्माद् भिन्नैका तृतीया व्युत्पत्ति अस्ति –**"पुरा एतत् अभूत्"** अर्थात् प्राचिने काले इत्थम् अभूत् । प्राचीनग्रन्थेषु पुराणस्य सम्बन्ध इतिहासेन सह एतावान् घनिष्ठ आसीत् यत् उभावपि सम्मिलितरुपेण **"इतिहास पुराण"** इतिशब्देन उल्लिखितौ । **छान्दोग्योपनिषदि** "इतिहासपुराणम्" पञ्चमो वेदः प्रकीर्तितः । यथा–**"ऋग्वेद भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्** ।[१]

स्कन्धपुराणानुसारम्–**'आत्मा पुराणं वेदानाम्'** अर्थात् पुराणं वेदस्य आत्माऽस्ति । पद्मपुराणानुसारम्–'यत् प्राचीनपरम्परायाः कामनां करोति, तत्पुराणमुच्यते । पुराणम् अस्माकं पूर्वजैः सञ्चितज्ञानस्य भण्डारमस्ति । पुराणेष्वेतिहास–भुगोल–आयुर्वेद–चिकित्सा–काव्य–छन्दशास्त्र–वास्तुशिल्प–चित्रकला–भित्तिचित्र–अध्यात्म–नीतिशास्त्र–तंत्र–मंत्र–योगादीनां विपुलभण्डारम् अस्ति । यत् ज्ञानं वेदेषु संक्षिप्तं वा सूत्रात्मकमासीत् तत् सौकर्याधिक्याय लोकभाषायां आख्यानमाध्यमेन पुराणेषु वर्णितम् । ये वेदाध्ययनं कर्तुमसर्थाः आसन्, तेषाङ्कृते पुराणसाहित्यस्य निर्माणमभूत् । पुराणेष्वन्यविभिन्नविषयैः सह धर्मविषयकं विशदव्याख्यानं प्राप्यते ।

भारतीयधर्मसंस्कृत्योरितिहासे पुराणसाहित्यस्य अत्यधिकमहत्त्वमस्ति । कठिनानि–गहनानि च वेदमन्त्राणां रहस्यानि, वेद–वेदाङ्गानि, उपनिषद्–दर्शनानि सरलकथापद्धत्या जनसामान्यसमक्षं प्रस्तौतुं पुराणसाहित्यस्य भूमिका अत्यन्तोपादेया सिद्धा जाताऽस्ति ।

---

१. छान्दोग्योपनिषद् ७/१

“धर्मतत्त्वं, स्वरुपं, विविधभेदाश्च”

पुराणेषु सर्ववर्णेभ्यः लोके परलोके च सुखेन जीवितुमुपायाः निर्दिष्टाः । वेदेष्वपि सुखोपलब्धेः साधनानि निर्दिष्टानि सन्ति, किन्तु तानि कलियुगीजीवानां कृते कष्टसाध्यानि सन्ति । कलियुगस्य जीवः नैतावानर्थसम्पन्नः नैव पवित्रः यत् यज्ञेभ्य अत्यावश्यकोपकरणानां सञ्चयं कर्तुं शक्नुयात् । कलियुगे मनुप्रतिपादितस्तथा वेदनिर्दिष्टधर्माचरणं कठिनं, किन्तु पुराणेषु प्रतिपादितं एकादशीव्रतानुष्ठानं सुखपूर्वकं, अल्पधनेन तथा स्वल्पक्लेशेन कर्तुं शक्यते; तथा महत्फलमपि लभ्यते । अत एव पद्मपुराणे कथितम् यत् यो यमलोकनिवृतिम् अभिलषति स यावज्जीवनम् एकादशी कुर्यात् । यथा–

“श्रुता ते मानबा धर्मा वैदिकाश्च श्रुतास्त्वया ।

कलौ युगे न शक्यन्ते ते वै कर्तुं नराधिप ॥

सुखोपायमल्पसाधनमल्पक्लेशं महाफलम् ।

पुराणानां च सर्वेषां सारभूतं महामते ।

एकादश्यां न भूञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥[१]”

सूतसंहितायामपि एतदेव तथ्यं निगदितमस्ति । फलतः अल्पप्रयासत्वात् सर्वसाधारणहेतूत्वात् सरलमुक्तिसाधननिर्दिष्टत्वाच्च अद्यत्वे पुराणानि प्रशंसन्ते ।

---

[१]. पद्मपुराणम् ६/५३/४–६

ब्राह्मणसद्गुणान् अपवादरुपेण स्वीकरणे पुराणानामेकं गम्भीरतात्पर्यं लक्षितं दृष्टिगोचरं भवति, यत् पी.वी.काणे महोदयेन स्वग्रन्थे स्फुटीकृतमस्ति । बौद्धधर्मस्य राजकीयाऽश्रयणत्वात् वैदिकधर्मस्य रक्षासमस्या मनिषीणां पुरत उपस्थिता । ब्राह्मणवर्गः तादृशवर्गः यो वैदिकधर्मसंरक्षणस्य महनीयं कार्यं कुर्वन्नासीत्, किन्तु तस्य योगक्षेमव्यवस्था आवश्यकी । यदि ब्राह्मणस्य रक्षाव्यवस्था भूपतिर्वा सम्पन्नगृहस्थः न चिन्तयति तर्हि वेदस्य संरक्षणं कथं भवितुमर्हति ?

एतदेवाभिप्रायं लक्ष्यीकृत्य समस्याऽऽहरणार्थं पुराणेष्वुक्तं यत्–

"तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथंचन ।

अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥[१]"

तात्पर्यस्यास्य गाम्भीर्यं मत्वा पुराणैः **दान–श्राद्ध–तीर्थ–यात्रा–नदीस्नान–व्रत–भक्ति–अहिंसा–भगवन्नामकीर्तना**दिनि धर्मपोषकानि कर्तव्यानि निर्दिष्टानि सन्ति ।

"पूर्तधर्मः"

वैदिके समाजे इष्टापूर्तस्य महिमा विशिष्टरुपेण ग्राह्याऽस्ति । ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे "इष्टापूर्त" शब्दस्य प्रयोगोऽस्ति, किन्तु शब्दस्यार्थः वा सङ्केतः न मिलति । पुराणेषु शब्दानां व्याख्या प्राप्यते । तदनुसारं **"इष्ट"** वेदप्रतिपाद्यकर्म अस्ति, तथा **"पुर्त"** पुराणैः प्रशंसितकर्म अस्ति । यथा–

---

१. पद्मपुराणम् ५/२९/२१२

"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव साधनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमर्थिभ्यः पूर्तमित्यभिधीयते ॥[१]"

तात्पर्यमेतदेव यत् प्रजायाः कल्याणाय वापी–कूप–सरोवरादीनां खननं तथा मन्दिरस्य निर्माणं एवञ्च याचकेभ्यः अन्नप्रदानं **"पूर्त"** उच्यते । एतदेव धर्मस्य अनुष्ठानं पुराणैः बहूप्रशंसितमस्ति । **"समाजस्य सेवा तथा आर्त–पीडितानां दुःखापनयनं सर्वश्रेष्ठः धर्मः परिकीर्तितः"** । **"परोपकार"** पुराणानां मुख्यधर्मप्रतिपादकविषयोऽस्ति । यथा–

"परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ।"

"न स्वर्गे ब्रह्मलोके तत् सुखं प्राप्यते नरैः ।

यदार्तजन्तुनिर्वाण दानोत्थानमिति मे मतिः ॥[२]

प्राणिनामुपकाराय यथेवैह परत्र च ।

कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् वदेत् ॥[३]

[१]. मार्कण्डेयपुराणम् १६/१२३,१२४ तथा अग्निपुराणम् २०९/२–३ = अत्रि संहिता ४३,४४

[२]. मार्कण्डेयपुराणम् १५/५७

[३]. विष्णुपुराणम् ३/१२/..

"राजधर्मः"

पुराणेषु राजधर्मस्य विवरणमनेकेषु स्थलेषु बहुश उपलभ्यते । राज्ञ उत्पत्ति प्राचीनकाले कथमभूत् ? तस्य सहायकानि कति अङ्गान्युपाङ्गानि सन्ति ? साम–दाम–दण्ड–भेदानि राज्ञे कदा उपयोगिनी भवन्ति ? इत्यादीनां प्रश्नानां समुचितं समाधानं पुराणेषु लभ्यते । **मत्स्यपुराणे** २१९ अध्याय तः २२६ अध्यायपर्यन्तं विषयोऽयं संक्षेपेण विवृतः । मत्स्यपुराणे एव २१९ अध्याये राजकुमाराय शिक्षा–दीक्षा केन प्रकारेण दातव्या इत्यस्य विस्तृतं विवरणमस्ति ।

मत्स्यपुराणे राज्ञः सप्तप्रसिद्धान्यङ्गानि यथा **स्वामी–अमात्य–जनपद–दुर्ग–दण्ड–कोश–मित्राणि** प्रोक्तानि सन्ति । साम[१]–भेद[२]–दण्डानां[३] प्रयोगानन्तरं राज्ञः साम्यं विभिन्नदेवैः सह कथं न्यायोचितमस्तीत्यस्य सुन्दरं वर्णनं २२५ अध्याये कृतं वर्तते ।

अग्निपुराणे विषयोऽयं विस्तारपूर्वकमस्ति ।[४] **गरुडपुराणस्य** नीतिसारनामके उपन्यस्तप्रकरणेऽपि अमुमेव विषयमुपस्थापयति । अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणां विकिर्णानि श्लोकानि तु सन्त्येव, राजधर्मसम्बन्धिश्लोकान्यपि उपलभ्यन्ते । नीतिसारप्रकरणात् नैकानि श्लोकानि गरूडपुराणस्य नाम्ना **राजनीतिप्रकाशे** उद्धृतानि सन्ति । **राज्याभिषेकस्य** प्रसङ्ग अग्निपुराणे विद्यते, यत्र अभिषेकनिमित्तानि पौराणिकमन्त्राणि उट्टङ्कितानि सन्ति ।

---

[१]. मत्स्यपुराणम् अ०२२१

[२]. मत्स्यपुराणम् अ०२२२

[३]. मत्स्यपुराणम् अ०२२४ तः २२६

[४]. अग्निपुराणम् अ०२१८ तः २३७

राजधर्मविषयकवर्णनम् मत्स्याग्निगरुडातिरिक्त मार्कण्डेयादिवत् पुराणेषु तथा विष्णुधर्मोत्तरोपपुराणेष्वपि प्राप्यते । एतेषामध्यायानां परिशीलनेन पौराणिकराजधर्मस्य स्वरुपं सविशेषं स्पष्टं भवति, यत् महाभारतादिग्रन्थेषु प्रतिपाद्यराजधर्मात् भिन्नं नास्ति । **मत्स्यपुराणे** राज्ञः विषये महत्त्वपूर्णचर्चाऽस्ति–

"कृपणानाय वृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।

योगक्षेमं च वृत्तिं च तथैव परिकल्पयेत् ॥[१]"

(अर्थात् कृपण–अनाथ–वृद्ध–विधवादीनां कृते योगक्षेमस्य तथा वृत्तेः प्रबन्धः राज्ञः महनीयधर्मो वर्तते ।)

श्लोकमिदं महाभारतस्य श्लोकमेकं प्रति सङ्केतयति, यत्र नारदेन युधिष्ठिरं प्रति अनाथ–अन्ध–अङ्गहीनादीनां जनानां कृते वृत्तिव्यवस्थायानियमनस्य उपदेशः प्रदत्तः । यथा–

"कच्चिदन्धाँश्च मुकांश्च पङ्गून् व्यङ्गानवान्धवान् ।

पितेव पासि धर्मज्ञ ! तथा प्रव्रजितानपि ॥[२]

यत्र वृद्ध–अनाथ–मुक–पङ्ग्वादीनां असहाय्यानां च वृत्तिप्रबन्धनं भवति, तत्रैव राजधर्मः पुष्टो भवति ।

---

१. मत्स्यपुराणम्

२. महाभारतम् सभापर्व

गरुडपुराणस्य नीतिसारनामकं प्रकरणं स्वनैतिकशिक्षायै अत्यन्तोपादेयं संग्रहणीयञ्चास्ति । संस्कृतनीतिवाक्येषु जीवनस्य सारः सञ्चितः वर्तते । नीतिवाक्यं तु लघु भवति, किन्तु तस्मिन् गम्भीरार्थः निहितो भवति । वार्धक्यम् अवबोधनाय सारभूतश्लोकमिदं पश्यामः । यथा–

“अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।

असम्भोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा ॥

अत्र चतुर्णां पदार्थानां वार्धक्यविवरणमस्ति, तथा गाम्भीर्यमपि प्रदर्शितमस्ति। तदवदेव गार्हस्थ्यजीवनस्य आदर्शरूपं श्लोकमिदं पश्यामः । यथा–

“यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।

उत्तरोत्तरवादास्या सा जरा न जरा जरा ॥[१]

पुराणेषु नीतिविषयस्य इमानि स्थलानि सारगर्भितानि उपादेयानि च सन्ति । पुराणेषु अनेकाः विद्याः वर्णिताः सन्ति; मुख्यरुपेण अग्निपुराणे, गरुडपुराणे तथा नारदीये प्राचुर्यं विद्यते । तत्र वर्णनं संक्षिप्तमस्ति किन्तु प्रामाणिकं वर्तते । काश्चन विद्यास्तु अतिप्राचीनाः सन्ति, यस्याः मूलग्रन्थास्त्य् दूर्लभा एव । पुराणेषु आसां विद्यानाम् आचार्यस्य नामानि मतानि च प्रदत्तानि सन्ति, किन्तु तानि अल्पज्ञातान्येव । यथा– अश्वशास्त्रम् । इयं प्राचीना विद्याऽस्ति । यत्र अश्वचिकित्सायाः विशदवर्णनमस्ति। अस्तु,

---

१. गरुडपुराणम् १०९/२३

“वायुपुराणे धर्मस्य विविधभेदाः” निरुपिताः । यथा–

“पुराणेष्वेषु बहवो **धर्मास्ते** विनिरूपिताः ॥

रागिणां च विरागाणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

गृहस्थानां वनस्थानां स्त्रीशूद्राणां विशेषतः ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ये च सङ्करजातयः ।

गङ्गाद्या या महानद्यो यज्ञव्रततपांसि च ॥

अनेकविधदानानि यमाश्च नियमैः सह ।

योगधर्मा बहुविधाः सांख्या भागवतास्तथा ॥

भक्तिमार्गा ज्ञानमार्गा वैराग्यानिलनीरजाः ।

उपासनविधिश्चोक्तः कर्मसंशुद्धिचेतसाम् ॥

ब्राह्मं शैवं वैष्णवं च सौरं शाक्तं तथाऽऽर्हतम् ।

षड्दर्शनानि चोक्तानि स्वभावनियतानि च ॥[१]

---

[१]. वायुपुराणम् १०४/

पुराणेषु बहवः धर्माः निरुपिताः सन्ति । यथा वर्णाश्रम-षोडशसंस्कार(विशेषतः श्राद्धः)-व्रत-उपासना-दान-पूजा-दीक्षा-राजधर्म-तीर्थमाहात्म्यादीनां विस्तृतं वर्णनमस्ति ।

वस्तुतः पुराणकर्तारः न केवलम् इतिहासलेखकाः किन्तु धर्मप्रतिपादका अपि आसन्, तदर्थं ब्रह्माण्डपुराणस्य श्लोकमिदं पश्यामः । यथा-

"धर्मशास्त्रप्रणेतारो महिम्ना सर्वगाश्च वै ।

तपः प्रकर्षः सुमहान्येषां ते ऋषयः स्मृताः ॥[१]"

पुराणकर्तृत्वविषये अवधातव्यं भवति यत् पुराणानां रचना वेदव्यासेन कृता इति प्रायोवादः मन्यते । पुराणानां रचना अनेकैः ऋषिभिः कृतेति तथ्यं कथनम् । मनुस्मृत्यामस्य प्रमाणं मिलति । यथा-

"स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासाँश्च पुराणानि खिलानि च ॥[२]"

अस्मिन् श्लोकोपरि मेधातिथेः टिप्पण्यस्ति यत् **'पुराणानि व्यासादि प्रणितानि', न तु व्यासप्रणितानीति** । मार्कण्डेयपुराणस्य श्लोकेऽपि **"बहुला परमर्षयः"** प्रयोगः दृश्यते । अत्र प्रायोवादस्तथा कथनं द्वयमपि प्रस्तूय पुनः धर्मविषये आगच्छामि ।

१. ब्रह्माण्डपुराणम्

२. मनुस्मृति ३/२३२

कुर्मपुराणस्य पूर्वार्धे १२अध्यायस्य २६८ श्लोके लिखितमस्ति यत् धर्मः पुराणेषु प्रतिष्ठितः । यथा–

"अष्टादश पुराणानि व्यासाद्यैः कथितानि तु ।

नियोगाद् ब्राह्मणो राजन् तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥[१]"

"धर्मसहिष्णुता"

पुराणकारणादेव धार्मिकसहिष्णुतायाः साम्राज्यं भारतदेशस्य धार्मिकक्षेत्रेषु प्रतिष्ठितम् । परस्परम् एकत्वबोधनाय नारदीयपुराणस्य श्लोकमिदं दृष्टव्यं भवति । यथा–

"हरिशंकरयोर्मध्ये ब्रह्मणश्चापि यो नरः ।

भेदं करोति सोऽभ्येति नरकं भृशदारुणम् ॥[२]

अस्तु, पौराणिकधर्मतत्त्वं किमपि नूतनम् उत्पद्यमानं धर्मतत्त्वन्नास्ति, यत् वेद–प्रतिपादितधर्मात् विभक्तं स्यात् । मूलतत्वं समस्तवैदिकमेवास्ति । केवलं स्थितेः परिवर्तनेन कतिपयप्राचीनाः विषयाः परिहृताः तथा च नविनाः विषयाः ग्रहिताः । वैदिके युगे कर्मकाण्डस्य विषयोपरि विशेषाग्रहः आसीत् किन्तु पौराणिके युगे 'भक्तिः' महत्त्वं प्राप्ता । पुराणेषु पञ्चदेवाः मुख्यरुपेणप्रतिष्ठिताः यथा ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, गणेशः तथा सूर्यश्च ।

---

[१]. कूर्मपुराणम् पूर्वार्ध १२/२६८

[२]. नारदीयपुराणम्

"पुराणस्य प्रयोजनम्"

वस्तुतः वेदपुराणे अभिन्ने स्तः । किन्तु वेदस्य भाषाऽवबोधनं वैदिकमन्त्राणां तात्पर्याऽवगमनं कर्तुं सर्वे समर्थाः न आसन् । दीक्षोपनयनसंस्कारविरहितत्वात् समाजस्य निम्नस्तरे स्थियमानाः जनाः स्वजीवनं वेदमयं निर्मितुं न प्रभवन्ति स्म । अतः महर्षिवेदव्यासेन तथा तच्छिष्यप्रशिष्यैः मानवसमाजस्य कल्याणाय पुराणशास्त्राणि रचितानि ।

वेदस्तु द्विजसमुदाये प्रतिष्ठितः , किन्तु पुराणानि तु सर्वेभ्य अधिकारं प्रच्छन्ति शास्त्रज्ञानाय । वेदतत्त्वं जनसामान्यः जानीयात् एतदेव पुराणस्य मुख्योद्देश्यम् । वेदवचनम् – **"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।"** पुराणवचनम्–**"एकं सत् प्रेम्णा बहुधा भवति ।"** अत्र ध्यातव्यो विषयोऽस्ति यत् ईश्वराराधनस्य(भक्ति) महत्ता न केवलं पुराणेष्वेव, अपि उपनिषत्स्वपि विषयोऽयमुट्टङ्कितः । यथा कठोपनिषदि एकं सुन्दरं वचनमुद्धृतमस्ति यत् ईश्वरभक्त्या एव ईश्वरप्राप्तिर्भवति ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥[१]"

केनोपनिषद्यपि निगदितम् यत् ईश्वरः भजनीयोऽस्ति, अत उपासितव्यः । यथा–

"तद्वनमिति उपासितव्यम् ।[२]

---

१. कठोपनिषद् १/२/२३

२. केनोपनिषद्